

Mozaikok a Markó utcai fogház történetéből — Megküzdési stratégiák

Semsei Ferenc

*Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Tudományos Főosztály,
Történeti Osztály — tudományos kutató*

Bevezetés

Dolgozatomban az 1892-ben épült hírhedt börtön épületében raboskodó elítéltek életviszonyait, megküzdési stratégiáit szeretném bemutatni egy olyan életvilágban, amely közvetlen összefüggésben állt a 20. századi politikai kurzusok változásával, mintegy lakmuspapírként is értelmezhető.¹ Céлом nem az intézmény történetének részletekbe menő bemutatása — amely a kezdeti időszakban járásbírósként, büntető törvényszékként és ügyészségként is működött, majd 1945 után a Budapesti Népbíróság, ezután pedig az államvédelem fennhatósága alá került² — sokkal inkább annak a mentális küzdelemnek a rekonstruálása, amelyet a politikai elítéltek lelki egészségük megőrzéséért, életben maradásukért vívtak. A számos kínálkozó munka — visszaemlékezés és napló — nyújtotta stratégiákat a pszichológus Oláh Attila által megnevezett *12 magasabb rendű copingdimenzió*³ segítségével rendszereztem, amelyek közül jelen írásomban 6 kategóriát alapul véve ismertetem a kirajzolódó eredményeket.

Problémamegoldás

A mindennapok fölötti irányítás igényének sajátos visszaszerzéseként is értelmezhető a stratégiakészítés és tervezés mechanizmusa, amely a kognitív kontroll elérésére szolgál, és két fogvartott esetben hangsúlyosan tetten érhető. A magyar nemzet megbecsülése ellen elkövetett vétség okán 1921-ben fél évre bebörtönzött író-újságíró, Szász Zoltán emlékei szerint a fogház hangulata a politikai vádlottat „izgatja” a vádirat elleni kifogások megfogalmazására, a védőbeszéd elkészítésére. Vámbéry Ármin ügyvéd a szaknyelvi kérdésekben túlságosan elmerülő védencét a „jog mániákusának” bélyegezte, aki utólag elismerte az ebben rejlő igazságot.⁴

¹ A magyar kriminológiai gondolkodás történeti változásait lásd: LÉVAY 2009: 254–286.

² Az épület történetét részletesen feldolgozta: TAMÁSKA 2017.

³ Oláh Attila az alábbi 12 pontot fogalmazta meg: problémamegoldás, információkeresés, tehetetlenség, menekülés, önbizalom, támaszkeresés, delegálás, izoláció, akkomodáció, tárgyalás, alárendelődés, szembehelyezkedés. OLÁH 2005: 68.

⁴ SZÁSZ 1926: 5.

Fáradhatatlanul készült tárgyalására a második világháború után sokadszorra letartóztatott Szálasi Ferenc. Helyzete nagyban eltért a rövid időre fogságba került publicista helyzetétől — az akasztásra számító egykori nemzetvezető esetében a haláltól való esetleges megmenekülés reménye is erős motivációs tényező lehetett —, a Markó utcai börtönben életének utolsó periódusát töltő politikusi írásai tanúbizonyságot tesznek arról, hogy kifejezetten nagy nyomást fektetett peranyagának megismerésére, többször, hosszan konzultált ügyvédekkel, a személyét ért jogi visszaéléseket élesen bírálta. „Délelőtti első kimerítő megbeszélés az ügyvédekkel 10 h — 13 h 30’-ig. A beszélgetés lényegét legépelem megkapom kedden, szükségem van rá, hogy én is készülhessek a védőbeszédemre. A per irataiba együtt fogok betekinteni az ügyvédekkel, hogy kérdéseikre azonnal felvilágosítást tudjak adni. [...] [A tárgyalás során kialakult] Helyzet mint az előbbi napokon. Minősíthetetlen. Csak bosszú vezeti a népbíróságot és népügyészeket. Várják mindig a tapsot a közönség részéről. [...] Disznóság. Felakaszthatnak, nem bánom. De ne alázzanak meg, és ne bántalmazzanak” — írta visszaemlékezésében a bukott nemzetvezető.⁵

Információkeresés

Az információkeresés — ide értendő az olvasás, a megfigyelés és mások megkérdezése — az egyik legalapvetőbb megküzdési stratégiának számított. A könyvigény minden forrásban megjelenik, ennek kielégítése azonban korszakonként eltért. Az olvasás lehetőségét szűkítette — ahogy a rabokkal való bánásmódot is radikálisan átalakította — az intézmény falai között és azon túl lezajló strukturális változás, a fogház 1950-től az Államvédelmi Hatóság fennhatósága alá került, a börtönökkel foglalkozó osztály élén Princz Gyula őrnagy állt.⁶ A cenzúra által engedélyezett műveket sokszor nem, vagy többkötetes munka esetében a sorrendet figyelmen kívül hagyva adták át.

A börtönben való művelődés fontosságát tetten érhetjük az ország szinte összes fegyintézetében fogvatartott kommunista politikus, Demény Pál visszaemlékezéseiben. Börtönéveinek élményeit taglaló egyik beszédes című művében (*Zárkatársam, Spinoza*), a felvilágosodás korának racionalista filozófusát megidézve összegezte tapasztalatait. Bár Spinoza szemléletével nem közvetlenül a Markó utcában ismerkedett meg, könyve és annak felépítése a tudós-rab alakját eleveníti meg, aki szellemének kiművelésével vészelt át a számára kiszabott időt.⁷

A megfigyelésre erősen korlátozott lehetőségek nyíltak. Erről Stirling György, az ellenzéki tevékenységéért bebörtönzött hírlapíró érzékletes tájékoztatást ad. Az Andrássy út 60-ból 1947-ben átszállított újságíró megörökítette azt a stratégiát, amellyel sikerült tágítaniuk a mesterségesen szűkre szabott kereteket. A szándékosan magasra helyezett ablakon sámlin állva kileselkedő cellatársat egy éppen a kémlelőnyílás előtt tornászó fogoly takarta ki. Az esetleges felszólítás hatására odébb álló egyénnel egy időben az „őrszem” is lemászott, mire a fegyőr beléphetett.⁸

⁵ SZÁLASI 2016: 706–707, 719–720.

⁶ TAMÁSKA 2017: 82.

⁷ DEMÉNY 1989a.

⁸ STIRLING 2006: 76.

Az új zárkatársakat friss információ reményében mindig örömmel fogadták. Ez a momentum számos visszaemlékezésben megjelent, ennek bemutatására szintén Stirling írását szeretném példaként hozni, ő ugyanis nemcsak a megérkezését követő faggatási hullámot rögzíti, az általa megosztott tényekre adott reakciókat is kifejezően szemlélteti. A hazatérésük után börtönbe vetett hadifoglyok mentalitását ismertetve közli: ha nem támasztja alá az általuk vizionált, a rendszer közelgő bukását remélő híreket, a hírhozót kiközösítik: „Hamar észrevettem: ha nem a szájukíze szerint beszélek és nem támasztom alá a szuperoptimista kiblihíreket, hitetlenkedve fogadnak minden szót és gyanúsán néznek rám: no, ezt is megfertőzték a kommunisták!...”⁹

Az információszerzésnek és az idevonatkozó kapcsolattartásnak azonban számos illegális formája volt. A rabséta alatti sorváltás és a különféle morzejelek alkalmazásán kívül gyakori volt a titkos küldemények kézbesítése. A korabeli sajtóban is visszhangot váltott ki Demény Pál, aki 1921-ben dióhéjba bújtatta üzeneteit, erre 1989-ben megjelent önéletírásában a következőképpen emlékezett vissza: „A házimunkás hozza hazulról küldött kosztom, a zacskó diót óvatosan bontogatom, [...] egyikben cigaretta papíron az üzenet: ha megkaptad, gyere az ablakhoz, keféld a hajad, holnap három dióra figyelj. [...] A másnapi diók egyikében tiszta tollhegy, alatta a levélke utasít, hogy a visszaküldendő csomagcédulára vegytintával üzenjek. Megtalálom még a diókba rejtett vérlúgsókristályokat és vasszulfátot. Indul a posta társaimhoz vallomás egyeztetésre, még a messzi Szerb utcába is, a zálogházból átalakított női börtönbe...”¹⁰

Hasonlóan eredeti, bár meghíúsuló megoldással élt évekkel később Stirling, aki a hivatalosan kézbesíthető levélszámon felüli „feketelevelét” javításra kiküldött cipőjébe rejtette.¹¹ Az információcsere féllegális aktoraként megemlíthető a borbély, aki munkavégzés közben szintén informálhatta a külvilágtól elzárt rabokat.¹²

Tehetlenség

A tehetetlenségnek, az érzelmi zavarodottság kezelésének negatív példáját mutatja be Ágotha Tivadar, 1952-ben letartóztatott veszprémi kispap, aki a Markóban való tartózkodása alatt ismerkedett meg a 32 év körüli, megőrült fiatalemberrel, Lacival, aki egy évig megfigyelés alatt állt a lipótmezei elmeógyógyintézetben. A férfinak, bár voltak tiszta pillanatai, verbális tréfái elől maguk az örök sem menekülhettek. „Volt a szobában egy 32 év körüli fiatalember. Gimnáziumi tanulmányait Ausztriában, a jezsuitáknál végezte. Később egyetemi tanulmányait befejezve történész lett, vagy 4-5 társával írtak valami történelmi könyvet. Erre rájöttek. Lefogták őket. De a többiek mindent erre a fiúra kentek. Ő közben megőrült. Az is lehet, hogy előzőleg sem volt teljesen normális. Lehetséges, hogy csak tette magát. Bár ezt nehéz elhinni. Mindent magára vállalt, semmire sem adott választ. Egy évig volt megfigyelés alatt a Lipót Mezőn. Olti [Vilmos kommunista népbíró] mégis elítélte három és fél évre. Azt mondták, jól megúsza.

⁹ STIRLING 2006: 79.

¹⁰ DEMÉNY 1989b: 91.

¹¹ STIRLING 2006: 81–82.

¹² ÁGOTHA 1995: 83–84; SZÁSZ 2013: 256.

— Lehet. Bárhogy állt is a dolog, ezen a Lacin — mert így hívták — amennyit mulatott nemcsak a szoba, de az egész emelet és a fegyőrök is, hogy az egy kisebb fajta cirkusszal felért” — örökítette meg a tragikus esetet.¹³

Menekülés

Milyen menekülési stratégiát alkalmazhattak azonban az elítéltek? A kognitív elkerülés — más szóval figyelemelterelés — egyik leggyakoribb módja a múltból való ábrándozás volt. A foglyok szívesen elevenítették fel korábbi pozitív emlékeiket, meséltek a családjukról a többieknek, vagy gondoltak szeretteikre lefekvés előtt. A szabadulás ábrándja ugyancsak többször megjelenik, a versírással együtt, míg a tagadás nyíltan, a bűncselekmény el nem ismerésével jelentkezhet. A vágyteljesítő gondolkodásra a rendszerváltozásban reménykedő volt hadifoglyok esete szolgáltatott példát. Versírással, emlékezéssel, elmélkedéssel töltötte idejét a Rajk-per egyik mellékperében tízévi fegyházbüntetésre ítélt Szász Béla is,¹⁴ vagy az 1956 decemberében bebörtönzött költő, Eörsi István, aki a következő szavakkal örökítette meg a mindennapok küzdelmeit, betekintést nyújtva a börtön korszakokon átívelő egészségügyi viszonyaiba: „A poloska — legalábbis a budapesti nagy házakban, a Markó utcában és a Gyűjtőfogházban — igen kitüntetett helyet foglal el a rabok kozmoszában. Szándékosan használom a jelen időt, mert meggyőződésem szerint a szabadulásom óta eltelt negyed évszázadban sem sikerült őt kiirtani. A méteres, vén falak közt boldogan telel át, a vaskos fűtőcsövek üregeiben és vájataiban helyezi el petéit. [...] Korabeli költészetem tanúsága szerint a poloska lelki életem központi hatalmassága volt. Három verset szenteltem neki, hogy viszonzzam rendkívüli érdeklődését. Alig érkeztem a Markóba, észre kellett vennem, hogy: »Bár nála nincs protekció / és mindenkit kiszív, / a költő édes vére jó, / az az aperitif.«¹⁵

Támaszkeresés

Izgalmas témapont a támaszkeresés kérdésköre. A kontaktuskeresés ugyanis rendkívül erősen tükröződik a visszaemlékezésekben, Zádor Imre pszichiáter, az 1953-as cionista orvosper egykori fővádottja megfogalmazása szerint a cellatársak barátok *kell* hogy legyenek.¹⁶ S az egyházi személyek közé került, korábban említett veszprémi kispap, Ágotha Tivadar, első éjszakájára visszaemlékezve azt írja, úgy érzi, barátok között van.¹⁷

Jelentős megküzdési mechanizmus volt a hit, a jobbára katolikus vallásgyakorlás. A hivatalos istentisztelet 1949 végétől szűnt meg, búvópatakként azonban jelen volt a spiritualitás. Szintén Ágotha festi le visszaemlékezésében a csoportos imádságok hangulatát, kiemelve, hogy közegében szinte mindenki részt vett a rutinszerűvé váló reggeli áhítatban, s akik nem,

¹³ ÁGOTHA 1995: 56.

¹⁴ SZÁSZ 2013: 255.

¹⁵ EÖRSI 1987: 137.

¹⁶ ZÁDOR 2000: 161.

¹⁷ ÁGOTHA 1995: 53.

azok is tiszteletben tartották az imádság idejét. „Közben a napos — mindennap valaki más, de csak a 60 éven aluliak — felmosta a kövezetet. A többiek odaálltak az ablakhoz — mely vagy két méter magasságban helyezkedett el —, és a reggeli imájukat mondták. Erre az apát hívta fel a figyelmemet. Hozzájuk csatlakoztam én is. Köszönetet mondtam az Úrnak, hogy ilyen jó társak közé kerültem. Csak kevesen maradtak távol a néma reggeli áhítattól. De ők is csendben voltak addig, míg mi imádkoztunk, vagy legfeljebb halkán beszélgették” — emlékezett vissza.¹⁸

Gyakori elem az instrumentális-anyagi segítségnyújtás, ezt a rabok 1950-től csupán élelmiszersomagok és a mosatás lehetősége révén tiszta ruha formájában kaphatták meg, ekkortól ugyanis eltörölték az önkosztozatos ellátás lehetőségét. A rabok csomaghoz kéthavonta juthattak.¹⁹

Delegálás

Az általam görcső alá vett munkák jelzésértékű különlegessége az a szerzői mentalitás, amely szerint az iratképzők — utólagos visszaemlékezéseik szerint legalábbis — általában nem panaszkodtak, s nem sajnáltatták magukat, ezeket az aktusokat a zárkatársak végzik, akiket a főszereplő, ha nem is mindig nyíltan, de emiatt elítél. A Markó utcai fegyházban töltött rövid idő, a gyorsan lefolyó tárgyalási szakasz ellenére — s talán épp ezért, hisz zárkatársaihoz való hosszabb, mélyebb, kötődés így nem alakulhatott ki — a tiltott határátlépési kísérletért letartóztatott nyelvészprofesszor, Futaky István megindító leírást nyújt a börtönlakókat kínzó külső és belső nyugtalanságról, a panaszkodás értelmetlenségéről. „A Markó utcában foglyokkal teltömött, döglletes levegőjű zárkába kerültem. Nagy nehezen szűk helyet kaptam, éjjel egy szalmazsák felén rabtársak közé szorítva aludni alig tudtam, nem volt nyugalom a cellában. Egy középkorú falusi férfi órák hosszat siránkozott szerencsétlen sorsán, a hazaszökött idegenlégiós rémálmokat látott s artikulálatlan hangon mindegyre kiabált. Másnap reggel a börtönorvos, akit a hírhedt auschwitz-i orvos nyomán Mengele néven emlegettek, szemlét tartott. Egy idős zárkatárs elpanaszolta, hogy a levegő itt kibírhatatlan, és ha ennyien maradunk, ő hamarosan megfullad. Erre Mengele: Maguk dolga. Miért vannak olyan sokan?!”²⁰

Összegzés

A jelen dolgozatomban az Oláh-féle megküzdési dimenziók alkalmazására tettem kísérletet, bemutatva, ezek a kategóriák felhasználhatóak lehetnek arra, hogy a bebörtönzöttek, fogvatartottak írásait interdiszciplináris módszereket felhasználva vizsgálhassuk. Mindeközben felvethetjük azt a kérdést is, hogy vajon az egyes fegyintézetek eltérő regulái, szabályai hatottak-e ezekre a dimenziókra?

¹⁸ ÁGOTHA 1995: 53–54.

¹⁹ TAMÁSKA 2017: 82–83.

²⁰ FUTAKY 2006: 84–85.

Mosaics from the History of Markó Street Prison: Coping Strategies

In my thesis, I present the living conditions and coping strategies of prisoners in the infamous Markó Street Prison, built in 1892. My aim is not to present the history of the institution in detail, but to reconstruct the mental struggle of political prisoners to preserve their mental health and stay alive. The strategies offered by the numerous works on the subject — reminiscences and diaries — were classified using the 12 *higher-order coping dimensions* (problem-solving, information seeking, helplessness, escape, self-reliance, seeking support, delegating, isolation, accommodation, negotiation, subordination, confrontation) named by psychologist Attila Oláh, of which I present the results based on six categories.

I have attempted to apply Oláh's coping dimensions, showing that these categories can be used to examine the writings of prisoners and detainees using interdisciplinary methods. At the same time, we can also ask a forward-looking question: have the different rules and regulations of the various penitentiary institutions had an impact on these dimensions?

Felhasznált irodalom

ÁGOTHA Tivadar

1995 *Megalkuvás nélkül. Veszprémi kispapok az ateista hatalom börtöneiben*. Budapest: Márton Áron.

DEMÉNY Pál

1989a *Zárkatársam, Spinoza*. Budapest: Akadémiai.

1989b *Rabságaim I*. Budapest: Magvető.

EÖRSI István

1987 Emlékezés a régi szép időkre. Második fejezet. *Beszélő*, 1987/IV. szám, 137–146.

FUTAKY István

2006 *Utam a Dossziéhoz. Emlékezések 1950–1956*. Budapest: Noran Libro.

LÉVAY Miklós

2019 A magyar kriminológia jellemzői a reformkortól napjainkig. In BORBÍRÓ Andrea — GÖNCZÖL Katalin — KEREZSI Klára — LÉVAY Miklós (szerk.): *Kriminológia*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary Kft., 254–309.

<https://doi.org/10.55413/9789632959313>

OLÁH Attila

2005 *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény: Belső világunk megismerésének módszerei*. Budapest: Trefort.

STIRLING György

2006 *Megalázott nemzedékek*. Budapest: Püski.

SZÁLASI Ferenc

2016 *Szálasi Ferenc naplói, 1942–1946*. Budapest: Magvető.

Szász Béla

2013 *Minden kényszer nélkül. Egy műper története.* Budapest: Európa.

Szász Zoltán

1926 III. emelet 12: Emlékeim a Markó utcai fogházból. Rabnyelv. *Pesti Napló*, 1926/
XLIV. szám, 5.

TAMÁSKA Péter

2017 *Egy világváros három börtöne. A fővárosi Büntetés-Végrehajtási Intézet története.* Budapest: Unicus Műhely.

Zádor Imre

2000 *Minden perc egy örökkévalóság.* Budapest: Argumentum.